

Zâhirü'r-Rivâyeye Aykırı Fetvâların Gerekçeleri

Ömer Faruk ATAN | orcid.org/0000-0002-9570-9674 | ofaruk.atan@bilecik.edu.tr

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Ana Bilim Dalı,
Bilecik/Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00dzfx204>

Öz

Dinamik bir bilim dalı olan fıkıh, toplumun ihtiyaçları için çeşitli çözümler üretmiştir. Fıkıhın kurumsallaşma sürecinde ilkin verilen bu hükümler, fetvâya esas kabul edilmiştir. Ancak değişen şartlar muvacehesinde bunların bir kısmının değiştiği müşahede edilmiştir. Bu durumun Hanefî mezhebinde daha fazla olduğu görülmüş ve kurucu fakîhlerin görüşleri fetvâda birinci derecede kaynak kabul edilmekle beraber, bunların bir kısmının dönemsel olduğu değerlendirilmiştir. Bu görüşlerden ilkesel olarak fetvâya esas olanı ifade etmek için zâhirü'r-rivâyeye kavramı kullanılmış ve buna uymanın zorunluluğu belirtilmiştir. Bundan dolayı herhangi bir gerekçe olmadan zâhirü'r-rivâyeye aykırı fetvâ verilmemesi gerektiği ve ihtiyaç halinde bu görüşlerin dışında bir hüküm vazedilebileceği vurgulanmıştır. Bu gerekçelerin başında örf, zarûret, kolaylık, ihtiyât ve umûm-i belvâ gibi birçok sebep zikredilmiş ve bundan ötürü farklı fetvâlar verilmiştir. Böylece zamana göre değişiklik arz eden toplumsal ve dönemsel şartlar dikkate alınarak farklı görüşlerin benimsendiği müşahede edilmiştir. Bundan dolayı birinci derecede zâhirü'r-rivâyeye fetvâları esas alınmakla beraber, diğer görüşlere de belli bir sebebe dayanarak müracaat edilmiştir. Böylelikle mezhep içi görüşlerden birinin tercih edilmesi bir yana, yeni bir görüş veya ihtiyaç halinde mezhep dışı görüşlere de başvurulmuştur. Bu çalışmamızda Hanefî mezhebinde zâhirü'r-rivâyeye aykırı olmakla beraber, fetvâya esas kabul edilen görüşler işlenecektir. Dönem ve konu sınırlaması olmadan bu görüşlerin gerekçesi belirtilerek, buna dair ferî meselelerle örneklendirilecektir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, İhtilaf, Hanefî Mezhebi, Zâhirü'r-rivâyeye, Müftâ bih.

Atıf Bilgisi

Atan, Ömer Faruk. "Zâhirü'r-Rivâyeye Aykırı Fetvâların Gerekçeleri". *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Temmuz 2024), 591-612. DOI: 10.69576/ihya.1475682

Geliş Tarihi 29.04.2024
Kabul Tarihi 02.07.2024
Yayım Tarihi 25.07.2024

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	ihyajournal@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Contrary Fatwas to Zāhir al-Riwāya and Their Justifications

Ömer Faruk ATAN | orcid.org/000-0002-9570-9674 | ofaruk.atan@bilecik.edu.tr

Assoc. Prof., Bilecik Şeyh Edebali University Faculty of Islamic Sciences, Department of Fiqh,
Bilecik/Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00dzfx204>

Abstract

In the process of institutionalization of fiqh, the initially given rulings were accepted as the basis for fatwas, and some of these rulings have changed according to evolving conditions. This situation is seen to be more pronounced in the Ḥanafī school, where the views of the founding jurists are considered a primary source for fatwas, though some of these views have been evaluated as being specific to their time. To express the principle of what is considered the basis for fatwas, the concept of zāhir al-riwāya has been used, and adherence to it has been emphasized as mandatory. Therefore, it has been stressed that fatwas should not be issued contrary to zāhir al-riwāya without justification. Among the justifications for such deviations are reasons like customary practices, necessity, ease, caution, and general calamities, which have led to different fatwas being issued. Thus, it has been observed that varying opinions are adopted considering societal and contextual conditions over time. Consequently, while zāhir al-riwāya fatwas are primarily used, other views have also been consulted based on specific reasons. This study will examine the views in the Ḥanafī school that, although contrary to zāhir al-riwāya, are accepted as the basis for fatwas. These views will be illustrated with examples from secondary issues, and the reasons for these views will be explained without restricting the scope to any specific period or topic.

Keywords

Islamic Law, Ḥanafī Sect, Dispute, Zāhir al-Riwāya, Muftā bih.

Citation

Atan, Ömer Faruk. "Contrary Fatwas to Zāhir al-Riwāya and Their Justifications". *İhya International Journal of Islamic Studies* 10/2 (July 2024), 591-612. DOI: 10.69576/ihya.1475682

Date of Submission	29.04.2024
Date of Acceptance	02.07.2024
Date of Publication	25.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while

Plagiarism Checks	carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Conflicts of Interest	Yes - Turnitin
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	ihyajournal@gmail.com
Copyright & License	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Extended Abstract

The principle of a certain ruling has been adopted in the Qurʾān and Sunnah and it is requested to be applied by the addressee. However, due to the changing conditions of the era and the needs of society, the initially given opinion has changed, and different opinions have been adopted for the subject. Thus, the ruling given in the first instance has changed over time due to abrogation and gradual implementation for various reasons. Rulings have been spread over time to build a new society and have been subjected to prioritization according to the needs of the addressee. Some rulings given at the beginning of Islam have sometimes been narrowed and sometimes various flexibilities have been shown. The same issues have been applied in the change and transformation of the society with certain values and norms by Prophet Muhammad. A ruling given previously has been later repealed or narrowed and implemented. This has manifested itself in various periods, including after him, particularly among the companions. While principles of the texts were considered, different practices were also adopted when necessary. Some of these were temporal, while some rulings were accepted as the basis for later jurisprudence.

As a dynamic field of study, after the institutionalization process, Islamic jurisprudence (fiḥh) has produced different solutions, some of which are temporary, to the needs of society. Under normal circumstances, most of the initial rulings were considered as the basis for issuing fatwas, but over time it has been observed that they changed. Although this change occurred in many idjtihāds, it was observed to be more prevalent in the Ḥanafī sect, which has a rich tradition. However, the change in the reached ruling was not limited to Ḥanafis only; it also occurred similarly in other sects of thought. The most common example of this is Imām Shāfiʿī retracting most of his known views, known as “qawl qadīm,” and issuing new idjtihāds based on “qawl jadīd” in Egypt.

In the Ḥanafī sect, the primary opinions of the founding jurists, especially Imām Abu Hanifa, are mentioned in the sources. These opinions, which are the basis for fatwas, have been explained with the concept of “zāhir al-riwāya”, and the necessity of adhering to it under normal circumstances has been emphasized. This phrase, meaning the apparent meaning, encompasses opinions transmitted by reliable narrators as mutawātir and famous. This concept is also the common name of the works compiled by Imām Muhammad, gathering the fundamental views of the founding period. The name and number of these works, used from the fourth century hidjri onwards, are disputed for various reasons.

The opinions conveyed in this way in the Ḥanafī sect were taken into account by jurists and were fundamentally accepted as the basis for issuing fatwas. Therefore, it was stated that it is not permissible to issue a ruling contrary to zāhir al-riwāya without any reason, and it was evaluated that a different ruling from this opinion could be issued in case of necessity. Thus, it was observed that different opinions within and outside the sect were

adopted, taking into account the changing needs and necessities over time. The reasons for this were discussed by jurists and their scope was evaluated. The framework for reverting primarily to disputes within the sect was attempted to be determined, taking into account first-degree zâhir al-riwâya fatwas. Therefore, first-degree zâhir al-riwâya fatwas were taken as the basis, and other opinions that should be based on a certain reason were also consulted.

Thus, in the Ḥanafî sect, the opinions of the founding jurists are mostly considered as the basis for fatwas, but sometimes later scholars have preferred one of these opinions or a new opinion for different reasons. Due to reasons such as custom, necessity, facilitation, precaution, and common welfare, different fatwas have been issued contrary to zâhir al-riwâya. These reasons have varied due to the conditions of each period, regional differences, and needs. While some of them have been continuous, it is understood that some are subject to change again. Therefore, considering that idjtihād is temporal and can change according to the conditions of society, the subject has been discussed. Thus, it has been observed that a ruling that was initially given and agreed upon for implementation can change over time according to the needs of society. Therefore, in our study, the change of the opinion considered as the basis for fatwa in the Ḥanafî sect, especially zâhir al-riwâya, will be mentioned in certain headings. In addition to disputes within the sect, opinions will be exemplified with subsidiary issues mentioned in fiqh sources. At the same time, the reasons for resorting to different opinions outside the sect will be specified, and some examples regarding this will be mentioned.

Giriş

Kitap ve Sünnet'te hükümlerin çoğu birer ilke olarak zikredilmiş ve muhatap tarafından bunun uygulanması istenmiştir. Ancak ilkin verilen bazı hükümler, dönemin şartları ve toplumun ihtiyaçlarına göre nesih ve tedric gibi saiklerle değişime uğramış ve mükellef için farklı görüşler benimsenebilmiştir. Aynı durum başta sahabe olmak üzere diğer dönemlerde de tezahür etmiştir.

Dinamik bir bilim dalı olan fıkıh, kurumsallaşma sürecinden sonra da toplumun ihtiyaçlarına doğrultusunda bir kısmı dönemselsel olan farklı çözümler üretmiştir. Normal şartlarda ilkin verilen çoğu hüküm, fetvâya esas kabul edilmekle beraber zamanla bunların değiştiği müşahede edilmiştir. Birçok ihtihadda bu değişim vaki olmakla beraber, zengin bir re'ye sahip olan Hanefî mezhebinde değişim örneklerinin daha fazla olduğu görülmüştür. Ancak varılan hükmün değişimi sadece Hanefîler ile sınırlı kalmamış diğer mezheplerde de meydana gelmiştir. Bunun en yaygın örneklerinden biri, İmam Şâfi'nin (ö. 204/820) kavli-i kadîm ve kavli-i cedîdidir.

Hanefî mezhebinde başta İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) olmak üzere kurucu fakihlerin fetvâya esas olan görüşleri, kaynaklarda zâhirü'r-rivâye olarak belirtilmiştir. Rivâyeti açık olan anlamındaki bu tamlama, sika râviler tarafından mütevâtir ve meşhûr olarak nakledilen görüşleri kapsamaktadır.¹ Bu kavram aynı zamanda İmam Muhammed (ö. 189/805) tarafından kaleme alınan ve kuruluş döneminin temel görüşlerinin toplandığı eserlerin de ortak adıdır.² Hicrî dördüncü asırdan itibaren kullanılan³ bu eser grubunun adı ve sayısı, farklı gerekçelerden dolayı ihtilaflıdır.

Hanefî mezhebinde bu şekilde aktarılan görüşler, fakihlerce dikkate alınarak, ilkesel olarak fetvâya esas kabul edilmiş ve bunların hilafına hükümde bulunmanın câiz olmadığı belirtilmiştir. Böylece birinci dereceden zâhirü'r-rivâye fetvâları esas alınmış olmakla birlikte diğer görüşlere de müracaat edilmiştir. Zamana göre değişiklik arz eden zarûretler ve ihtiyaçlar dikkate alınarak mezhep içi ve dışı farklı görüşlerin benimsendiği müşahede edilmiştir. Bunun gerekçeleri fakihlerce tartışılmış ve aslı olan fetvâdan rücû etmenin kapsamı değerlendirilmiştir.⁴

Hanefî mezhebinde kurucu fakihlerin görüşleri çoğunlukla fetvâya esas olmakla beraber kimi zaman daha sonra gelenler, ilk dönem fakihlerin görüşlerinden birini tercih etmiş veya yeni bir görüş farklı gerekçelerle benimsemiştir. Örf, zarûret, kolaylık, ihtiyât ve umûm-i belvâ gibi birçok sebepten dolayı zâhirü'r-rivâyeden farklı fetvâlar verilmiştir.

¹ bk. Eyüp Said Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/101.

² Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", 44/101; Fikret Karaman - İsmail Karagöz - İbrahim Paçacı - Mehmet Canbulat - Ahmet Gelişgen - İbrahim Ural, "Zâhirü'r-rivâye", *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 703.

³ Kaya, "Zâhirü'r-rivâye", 44/101.

⁴ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî (İbn 'Âbidîn), "'Ukûdu resmi'l-müftî", *Mecmûatü resâilî'bni 'Âbidîn* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, ts.), 1/10.

İçtihadın dönemsel olduğu ve toplumun şartlarına göre değişebileceği yönünü dikkate alarak konu müzakere edilmiştir. Böylece toplumun ihtiyaçlarına göre ilkin verilen ve uygulanmasında ittifak ve/veya tercih olan bir hükmün süreç içerisinde değişebileceği görülmüştür.

Çalışmamızda zâhirü'r-rivâyeye kavramının kapsamı ve bu gruba giren eserlerle ilgili görüşler serdedilecektir. Bu kaynaklarda geçen zâhirü'r-rivâyeye görüşlerinin fetvâya esas olduğuna ve bunlara uymanın zorunluluğuna değinilecektir. Zâhirü'r-rivâyeye aykırı olan diğer müftâ bih görüşler, gerekçeleriyle birlikte zikredilecektir. Dönem ve konu sınırlaması olmaksızın belli bazı başlıklar halinde fûrû örnekleri verilecektir.

1. Zâhirü'r-rivâyeye Kavramı

Açık ve delil açısından güçlü olan “zâhir”⁵ ile nakletmek/nakledilen anlamındaki “rivâyete”den oluşan “zâhirü'r-rivâyeye (rivâyetin açık olanı)” tamlaması, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî tarafında kaleme alınan ve Hanefî mezhebinde kuruluş döneminin temel görüşlerinin toplandığı eserlerin ortak adıdır.⁶

Bu eserlere, “zâhirü'l-mezheb” ve “mesâilu'l-usûl”/“el-usûl” da denilmektedir.⁷ Bu eserlere/görüşlere aslın çoğulu “usûl”ün kullanılmasındaki gaye, mezhebin asıllarından rivâyet edilen görüşler olmasıdır. Bunlar kuruluş dönemi ilk fakîhleri (Ebû Hanîfe) Nu'mân b. Sâbit, (Ebû Yûsuf) Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî olmak üzere üç kurucu fakîh olmakla beraber onlara Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775) ve Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819) da dâhil edilmiştir.⁸

Bu kavram belli eserlere verilen ad olmanın yanı sıra bunlarda geçen kurucu fakîhlerin fetvâya esas olan görüşleri için kullanılan yaygın bir tabir olmuştur.⁹

2. Zâhirü'r-rivâyeye Eserleri

İmam Muhammed'e fıkıh alanında *el-Mebsût*, *el-Câmi'ü's-sağîr*, *el-Câmi'ü'l-kebîr*, *ez-Ziyâdât*, *es-Siyerü'l-kebîr*, *es-Siyerü's-sağîr*, *er-Rakkıyyât*, *el-Keysânıyyât*, *el-Cürçânıyyât*, *el-Harûniyyât*, *el-Mehâric fi'l-hiyel*, *el-Kesb*, *el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne* ve *Kitâbu'r-Radâ'* adlı eserler nispet edilmiştir. Bunlardan bazılarının İmam Muhammed'e ait olduğu tartışmalı olmakla beraber, kiminin adı kaynaklarda farklı olarak zikredilmiştir.¹⁰ İmam Muhammed sırasıyla

⁵ Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, “ez-Zâhir”, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2007), 218.

⁶ Kaya, “Zâhirü'r-rivâyeye”, 44/101; Karaman vd., “Zâhirü'r-rivâyeye”, 703.

⁷ Kaya, “Zâhirü'r-rivâyeye”, 44/101.

⁸ Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Nesil Yayınları, ts.) 216-217; Muhammed Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskioğlu (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 223.

⁹ bk. Kaya, “Zâhirü'r-rivâyeye”, 44/101.

¹⁰ Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, “Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî”, *el-Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 163; Ahmed b. Mustafâ (Taşköprizâde), *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/236-237; Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhibbirrahmân el-Kümillâî, “Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî”, *el-Büdûrül-mudiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire: Dârü's-Sâlih, 1439/2018), 15/85; Cürçânî, “Zâhirü'l-mümkinât”, 218; Aydın Taş,

el-Mebsût, *el-Câmi'ü's-sağîr*, *el-Câmi'ü'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât*'ı adlı eserleri kaleme almıştır. Bazı kaynaklarda *el-Mebsût* -kaleme aldığı ilk eser olduğu için aynı zamanda- *el-Asl* olarak da zikredilmiştir.¹¹

Hanefî mezhebinde eserler: zâhirü'r-rivâye, gayr-i zâhiri'r-rivâye (nâdirü'r-rivâye) ve fetâvâ (vâkı'ât) olmak üzere üçe ayrılmaktadır.¹² İmam Muhammed'e nispet edilen yukarıda mezkûr ilk on eser, zâhirü'r-rivâye ve nâdirü'r-rivâye olmak üzere iki başlık altında tasnif edilmiştir. Bu eserlerden tevâtür ve şöhret derecesinde nakledilen görüşlerin muhteva olanlarına zâhirü'r-rivâye ve bunun dışındakilere ise nâdirü'r-rivâye denilmiştir.¹³ Biyografik ve bibliyografik kaynaklarda bu eserlerin adı, sayısı ve hangi grupta yer aldığı farklı gerekçelerle ihtilafli bir konu olmuştur.

2.1. Zâhirü'r-rivâye Eserleriyle İlgili Görüşler

Literatürde kavram olarak zâhirü'r-rivâye eserleri IV/X. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴ Bunlardan *el-Mebsût* (*el-Asl*) ve *el-Câmi'ü'l-kebîr*'in zâhirü'r-rivâye eserlerinden olduğuyula ilgili ittifak olmakla beraber, diğer eserlerde ihtilaf vardır. Bu görüş ayrılığı muvacehesinde zâhirü'r-rivâye eserleriyle ilgili şu görüşler ortaya çıkmaktadır:

Bu eserler *el-Mebsût*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'ü's-sağîr* ve *el-Câmi'ü'l-kebîr*¹⁵ şeklinde veya *el-Mebsût*, *el-Câmi'ü'l-kebîr*, *es-Siyerü'l-kebîr* ve *es-Siyerü's-sağîr*¹⁶ olmak üzere **dört** tanedir. Böylece ilk görüşte zâhirü'r-rivâyeden addedilen *el-Câmi'ü's-sağîr* ve *ez-Ziyâdât* ikinci taksimatta bu eserlerin arasında sayılmamıştır. *ez-Ziyâdât*'ın mezhepte meşhur bir kitap olarak sayılmasına karşın, onun nâdirü'r-rivâyeden addedilmesi nakledilen sabit bir bilgiye dayanmadığı için bu görüş zayıf kabul edilmiştir. *es-Siyerü's-sağîr*'in zâhirü'r-rivâyeden sayılmamasının gerekçesi ise bunun diğer kaynaklar gibi müstakil bir eser olmayıp, *el-Mebsût*'tan bir bölüm olduğu düşüncesidir.¹⁷ Bazı âlimler *el-Mebsût*, *el-Câmi'ü's-sağîr*, *el-Câmi'ü'l-kebîr*, *ez-Ziyâdât* ve *es-Siyerü'l-kebîr*¹⁸ olmak üzere bu külliyyatın **beş** tane olduğunu söylerken, bir kısmı da bunlara *es-Siyerü's-sağîr*'i¹⁹ de ekleyerek **altı** adet olduğunu

“Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/40-41.

¹¹ Leknevî, “Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî”, 163.

¹² Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî, “Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî”, *Ketâ'ibu A'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, arşiv no: 690), 1/113a-113b.

¹³ Ahmet Özel, “Hanefî Literatürünün Oluşumu”, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 1/361-362; Eyyüp Said Kaya, “Nâdirü'r-rivâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/278-279.

¹⁴ Kaya, “Zâhirü'r-rivâye”, 44/101.

¹⁵ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, 2/237.

¹⁶ Cürcânî, “Zâhirü'l-mümkinât”, 218.

¹⁷ Kaya, “Zâhirü'r-rivâye”, 44/101.

¹⁸ Kaya, “Zâhirü'r-rivâye”, 44/101.

¹⁹ Leknevî, “Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî”, 163; Kaya, “Zâhirü'r-rivâye”, 44/101.

zikretmiştir. Zâhirü'r-rivâyeye eserlerinin altı taneden oluştuğu şeklindeki görüş, bazı muasır fakihler tarafından da benimsemiştir.²⁰

2.2. Zâhirü'r-rivâyeye Eserleriyle İlgili İhtilafın Gerekçeleri

Bu ihtilafların başında bazı fakihlerin ilk kaynaklara müracaat etmeden ve/veya gerekli araştırmaları yapmadan kendisine güvendiği kişiden olduğu gibi aktarması gelmektedir. Bundan dolayı referans olarak gösterdiği kişiye görüşünün isnadında veya aktarılmasında hatalar meydana gelmiştir. Böylece mezhepte ağırlığı olan bir âlimin meşhur olan bir görüşünün fikhî bir kaynakta araştırılmadan olduğu gibi zikredilmesi ihtilafa zemin hazırlamıştır. Diğer bir sebep ise zâhirü'r-rivâyeye içerisinde değerlendirilen ancak nadir bulunan ve ulaşılması zor olan bazı kitapların olmasıdır.²¹

3. Zâhirü'r-rivâyeye Fetvâları

Hanefî mezhebinin zâhirü'r-rivâyeye kaynaklarında sika râvilerce mütevâtir veya meşhûr olarak nakledilen görüşler, fukahâ tarafından dikkate alınarak dönemsel ve toplumsal herhangi bir engel olmadığı takdirde müftâ bih olarak kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra değişen şartlar ve toplumun ihtiyacına göre mezhep içi ve mezhep dışı diğer görüşlere de müracaat edilmiştir. Ancak zâhirü'r-rivâyedeki fetvâlar birinci derecede uymanın zorunluluğu zikredilmiş ve herhangi bir ihtiyaç olduğu takdirde başka görüşlerin tercih edilebileceği değerlendirilmiştir. Ayrıca farklı tercihlerin benimsenmesinde bu gerekçenin mahiyeti de detaylandırılmıştır.

Hanefî mezhebinde ilkesel olarak zâhirü'r-rivâyeye eserlerinde geçen görüşler müftâ bih esas olup buna muhalefet edilmemesi gerekmektedir. Bundan dolayı bu şekilde rivâyet edilen meselelerde zâhirü'r-rivâyenin hilafına hükümde ve iftâda bulunmanın câiz olmadığı ifade edilmiştir. Buna aykırı bir görüş normal şartlarda mercûh olup, fetvâyaya esas olabilmesi için bir gerekçesi bulunmalıdır.²²

4. Zâhirü'r-rivâyeye Aykırı Fetvâlar

Hükümün değişimi sadece fukahânın verdiği fetvâlarda değil, birçok sebepten dolayı Kitâb ve Sünnet'te de vakidir. Vahyin nüzûlü sürecinde ilk verilen hükümden farklı bir hüküm verildiği müşahede edilmektedir. Bunun gerekçesi çoğunlukla tedric ve/veya nesih olmakla beraber, başka bir illet veya sebepten dolayı da olabilmektedir.

Örneğin, “*Ey peygamber! Müminleri savaşa teşvik et! Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener, sizden yüz kişi olursa bin kişiyi yener; çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur.*”²³ meâlindeki âyette buyurulduğu gibi yirmi kişinin yüz

²⁰ Subhî Mahmasânî, “İslam Hukuku'nun Tedvini”, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 323; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 218-219; Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 235.

²¹ bk. Lüey b. 'Abdirraûf el-Halîlî, *Esbâbü 'udulî'l-Hanefiyye 'ani'l-fütyâ bi-zâhiri'r-rivâyeye* (Amman: Dârü'l-Feth, 2016), 48-49.

²² İbn 'Âbidîn, “‘Ukûdu resmi'l-müftî”, 1/10.

²³ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altıntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: DİB Yayınları, 2010), el-Enfâl, 8/65.

kişi ve yüz kişinin de bin kişiyi yeneceğini zikredilirken bu, on katıyla çarpılmıştır. Bir sonraki âyette ise “Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafifletti. Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah’ın izniyle iki yüz kişiyi yener, sizden bin kişi olursa iki bin kişiyi yener. Allah sabredenlerle beraberdir.”²⁴ buyurulmuş yüze iki yüz ve bine iki bin olmak üzere ikiyle çarpılmıştır. Bu şekilde muhataptaki zayıflık dikkate alınarak tedricen bir hafifletme yoluna gidilmiştir.

Hız. Peygamber tarafından İslam’ın bidayetinde kabir ziyareti, kurban etlerinin üç gündün fazla saklanması ve bazı kaplardan bir şey içilmesi yasaklanmış ve daha sonra nehyedilen bu hükümler kaldırılmıştır.²⁵ İlk verilen ve daha sonra zikredilen iki nass arasında nesih ilişkisi olduğu ifade edilse de -şer’î hükümlerin kulun maslahatıyla muallal olduğu kabul edildiğine göre bir maslahat ve lütuf olarak- eski hükümden yeni bir hükme rücu edilmiştir. Zira kabir ziyaretinde olduğu gibi şirkte götürebilecek yeni bir itikad tesis edilmesi adına yasaklanan bir husus, daha sonra dünyaya dalmadan ölümü ve âhireti hatırlama ve gönüllerin inceliğini koruma için teşvik edilmiştir.

Yukarıda zikredilen durum, nesihden farklı olup daha ziyade dikkate alınan bir maslahata yönelik yeni hüküm olarak vazedilmiştir. Zira nesihle kaldırılan hükümle artık amel edilmeyip sadece yeni hüküm geçerlidir. Ancak yeni hükmün gerekçesi, illet olduğu takdirde illetin dönmesiyle hüküm tekrar geçerli sayılmaktadır.

Hükümden zamanın şartlarını ve toplumun ihtiyaçlarını dikkate almak, sahabe döneminde de vakidir. Zira Hz. Ömer’in (ö. 23/644) devlet başkanlığı döneminde üst sınır olarak belirlediği mehir miktarı buna örnektir. Evlenmede mali noktada bir kolaylık sağlamak üzere toplumun maslahatına dair bir hüküm getirilmek istenmiştir. Ancak kadının “...Onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın...”²⁶ âyetini referans alarak yaptığı itirazla Hz. Ömer bu düşüncesinden vazgeçtiği için bu hüküm akim kalmıştır.²⁷ Dolayısıyla maslahat düşüncesiyle âyete rağmen yeni hüküm getirilmesi ve bu hükmün uygulamasından vazgeçilmesi de buna matuftur. Keza müellefe-i kulûba zekât verilmemesi²⁸ ve aynı mecliste üç talâkın geçerli sayılması²⁹ da bu kabildendir.

Diğer mezheplere kıyasla Hanefîler’de görüş zenginliğinin fazla olduğu müşahede edilmiştir. Bu re’y zenginliğine neden olan rivâyetlerin ihtilafı, İmam Ebû Hanîfe’den birçok rivâyetin nakledilmesi, kurucu fakihlerin aynı meselede farklı hükümler vermesi ve tahrîc

²⁴ el-Enfâl, 8/66.

²⁵ Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-Sahîh* (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 2018), “Edâhi”, 37 (No. 5114); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi, *es-Sünen* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, ts.), “Cenâiz”, 75 (No. 3235).

²⁶ en-Nisâ, 4/20.

²⁷ İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1422/2001), 1/609-610.

²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 3/365; Osman Kaya, “Tevbe Suresi, 9/60. Âyet Bağlamında Zekâtın Sarf Yerlerinden Müellefe-i Kulub Örneği”, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 42/6 (Eylül 2019), 2797.

²⁹ Müslim, “Talâk”, 15 (No. 1472).

yapanların ihtilafı olmak üzere birçok gerekçe zikredilmiştir.³⁰ İmam Ebû Hanîfe, İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in bir konuda ittifak halinde oldukları görüşler olmakla beraber, kimi zaman tekli veya ikili olarak görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin dışında İmam Züfer ve/veya İmam Hasan da farklı icthadlarla temayüz etmiştir. İmam Ebû Hanife'nin ilkin verdiği bazı görüşlerinden vazgeçtiği, bunlardan farklı görüşlere ve/veya öğrencilerinin görüşlerine rücû ettiği de müşahede edilmiştir.

5. Zâhirü'r-rivâyeye Aykırı Fetvâların Gerekçeleri

Bir konuda zâhirü'r-rivâyeye olduğunda -fukahâ bunu tashîh etmediği sürece- bundan rücû edilmesi câiz değildir. Herhangi bir gerekçe olmadan zâhirü'r-rivâyeye muhalif fetvâ verilmeyip, ancak ihtiyaç halinde bu görüşten farklı bir hükmü vazedebilmektedir. Şartların dikkate alınmadan sadece zâhirü'r-rivâyeye kitaplarında nakledilen görüşlerle amel etmek, fikhî dondurmak olur ki bu da bir yetki aşımına sebep olur. Buna dikkat edilmediği takdirde hakların zayi olmasının yanı sıra, verilen yeni hükmün zararı faydasından büyük olacaktır. Böylelikle zamana göre değişiklik arz eden zarûretleri ve ihtiyaçları -şer'î nasslara aykırı olmaması şartıyla- dikkate alarak farklı görüşler benimsenebilmektedir. Çünkü müctehidin kendi zaman ve örfünü dikkate alarak vardığı bir hüküm, daha sonraki dönemlerin fesadı ve/veya genel zarûretlere göre değişebilmektedir.

Çoğunlukla kurucu fakîhlerin görüşleri fetvâyeye esas olmakla beraber,³¹ kimi zaman daha sonra gelen fakîhler ya bu görüşlerden birini tercih etmiş veya yeni bir görüşü farklı gerekçelerle ortaya koymuştur. Böylece mütekaddim fakîhlerin tercih ettiği görüşten rücû edilerek, farklı/yeni bir görüş fetvâyeye esas kabul edilmiştir. Fıkıh dinamik bir bilim dalı olduğu için değişen maslahatlar muvacehesinde çeşitli gerekçelerle zâhirü'r-rivâyeden farklı fetvâlar verilmiştir. Buna sebep olan birçok saik zikredilmekle beraber,³² bunların bir kısmının aynı gayeye matuf olduğu değerlendirilmiştir. Bu başlık altında zâhirü'r-rivâyeden fetvâyeye esas olan yeni görüşe rücû edilmesinde etki eden başlıca gerekçeler, örnekleriyle birlikte zikredilecektir.

5.1. Örfün Değişimi

Örf, “insanların çoğunluğunun benimseyip alışkanlık haline getirdiği söz ve fiiller veya duyulduğunda akla başka anlama gelmeyecek derecede özel bir manada kullanmayı âdet edindikleri lafızlar”³³ şeklinde tanımlanmıştır.

Tanımdaki birinci kısım olan alışkanlık haline getirilen söz ve fiillere “amelî örf” veya “âdet” denilmiştir. Bu gruba mehrin muaccel ya da müeccel olmak üzere iki kısma ayrılması, kalacak süreyi ve/veya kullanacağı suyu belirtmeden hamamda kalması ve

³⁰ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 465-466.

³¹ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 470.

³² Halîlî, *Esbâbü 'udulî'l-Hanefiyye'ani'l-fütyâ bi-zâhiri'r-rivâyeye*, 175.

³³ Abdulkürîm Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012), 201; Zekiyüddîn Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 195.

bey'û't-teâtî (sözlü ifade kullanmaksızın teslim-tesellüm yoluyla satış) gibi halk arasında yerleşik olan örf, bu kısma girmektedir.

Tanınımın ikinci kısmında geçen akla gelen özel anlamda kullanılmasına ise “kavlî örf” adı verilmiştir. Örneğin, örfte “لد, (çocuk)” lafzı sadece erkek çocukları için kullanılmakla beraber, âyette³⁴ erkek ve kızı kapsayacak genişlikte kullanılmıştır. Buna göre dil açısından anlamı geniş olan bu sözcük, örfte daralmaya uğramıştır. Başka bir âyette de “et” lafzı,³⁵ balık da dâhil bütün türleri içine alacak şekilde zikredilmekle beraber, örfte dar manada kullanılarak balık eti için kullanılmamaktadır.

İçki, kumar ve örtünme gibi zamana göre herhangi bir değişikliğe uğramayan temel hükümlerde örf muteber sayılmazken; kapsamıyla ilgili farklı yaklaşımlar olmakla beraber, şer'î hükümlerde temel kurallara aykırı olmayan örfün ise istinbatta dikkate alınması gerekmektedir.³⁶

İstinbatta örfün muteber olması için bazı şartlar bulunmalıdır. Bu şartların başında nassta -örf olarak kabul edilen bu uygulamanın müspet veya menfi- hiçbir şekilde zikredilmemiş olması gerekir. Zikredilmesi halinde örfte yaygın olması, bu hususu geçerli kılmamaktadır. Bundan dolayı örfte yaygın olan miras payları veya kadının mirastan mahrum bırakılması ilgâ edilmiştir. Bunun dışında hukukî işlemin kuruluşu esnasında örfteki uygulamanın toplumun tümünde veya çoğunda genel-geçer olması gerekmektedir. Nassa aykırı olması dışında diğer şartlar mevcut olsa da örfün açık bir irade beyanıyla çatışmaması icap etmektedir. Zira pratikte bir uygulama olmakla beraber, taraflar iradesini farklı cihette kullanması durumunda örf dikkate alınmamaktadır.

Örf, mahiyeti itibarıyla ictihad metodolojisinde dikkate alınmakla beraber, uygulama noktasında mezhepler arasında farklılık arz etmektedir. Hanefî mezhebi örfte geniş bir alan açarak birçok meseleyi örfle izah edildiği görülmektedir.

Hüküm tespitinde örfün belirleyiciliği “التعيين بالعرف كالتعيين بالنص (Örf ile tayin, nass ile tayin gibidir)”³⁷ ve “العادة محكمة (Âdet muhakkemdir)”³⁸ ve değişimin hükme etkisi “لا ينكر تغير الأحكام بتغير الأزمان (Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz)”³⁹ şeklinde formüle edilmiştir. Bu ilkelerden hareketle fakîhin hüküm vermede örfü dikkate alması önem arz etmektedir. Zira dönemin örfü göz ardı edilip sadece zâhirü'r-rivâye olarak zikredilen hükümü tercih etmek isabetli değildir. Verilen hüküm, zâhirü'r-rivâyeye aykırı olsa da daha sonra değişen örfün yeniden dikkate alınarak hükümün belirlenmesi gereklidir. Çünkü

³⁴ “Allah size, **çocuklarınız** hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder.” en-Nisâ, 4/11.

³⁵ “Taze etinden yemeniz ve mücevherini çıkarıp takınmanız için denizi hizmetinize veren de O'dur.” en-Nahl, 16/14.

³⁶ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 196.

³⁷ bk. Ahmet Şimşirgil - Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle* (İstanbul: Beylik Yayınları, 2015), 113 (Md. 36).

³⁸ bk. Şimşirgil - Ekinci, *Mecelle*, 121 (Md. 45).

³⁹ bk. Şimşirgil - Ekinci, *Mecelle*, 116-117 (Md. 39).

mezhep imamı da dâhil birçok fakîhin örfü dikkate alarak vazettiği bazı hükümler, dönemin fesadı ve/veya şartların değişmesiyle farklılaşabilmiştir.

Örneğin, rü'yet-i hilâl konusunda şahitliğin nicelik ve niteliği fukahâ tarafından değerlendirilmiş ve oruca başlama ve bayram buna göre belirlenmiştir. Zâhirü'r-rivâyeye göre bulut ve tozdan dolayı bir engel bulunduğu takdirde Ramazan hilâlini adil bir kişinin görmesi şahitlikte kabul edilmiştir. Gökyüzünde hilâlin takip edilmesine engel bir durum olmadığında ise büyük bir kitlenin haber vermesi şart koşulmuştur. İmam Ebû Hanîfe'den gelen başka bir rivâyette ise bu durumda iki erkek veya bir erkek iki kadının şahitliği de kabul edilmektedir.⁴⁰ Mercûh olan bu görüş -insanların hilâli takip etmede üşendikleri içindaha sonra gelen fakîhler, örfü de dikkate alarak “zamanımızda bununla (: mercûh olan görüşle) amel etmek daha uygundur” demiş ve bu şekilde hükümde bulunmuştur.⁴¹

Aynı şekilde üç kurucu fakîh, mehr-i müeccel ile evlenip duhûldan sonra ve mehri teslim etmeden önce kocanın, eşinin rızası olmadan onu başka bir şehre taşımayacağına hem fikirdir. Mehrin teslim edilmesinden sonra ise koca, eşini dilediği şekilde başka bir şehre taşınmak için yolculuğa çıkarabilmektedir. Müteahhir fakîhler ise zâhirü'r-rivâyeye hilafına fetvâ vererek mehri teslim ettikten sonra da kocanın, eşinin rızası olmadan onu başka bir şehre nakledemeyeceğini söylemektedir. Onlar bu görüşlerinin gerekçesini, dönemin bozulmasıyla örfün değiştiğini ifade ederek açıklamışlardır. Çünkü kadın, evlenirken bulunduğu yerin dışında başka bir şehirde kendini korumak için güvende olmayabilir. Kocanın -eşinin güvende olduğunu düşündüğü takdirde ise- başka bir yere taşınmak için onu yolculuğa çıkarması câizdir. Eşlerin bu hususta anlaşmazlığı düşmesi halinde kadının konuyu yargıya taşıyabilmektedir. Buna göre koca, eşinin güvende olmadığını düşünmekle beraber başka bir yere taşınmakla kadına eziyet etmek istiyor ve hâkim bunu biliyorsa zâhirü'r-rivâyeye göre fetvâ vermesi artık câiz değildir. Ancak evlilik herhangi bir yerde gerçekleşip kocanın geçimini sağlaması mümkün olmadığı takdirde (kadının memleketi de dâhil) başka bir şehre taşınmak istiyor ve koca, eşinin güvende olduğundan eminse bu durumda hâkimin zâhirü'r-rivâyeye aykırı hükümde vermesi câiz değildir.⁴²

5.2. Zarûretin Oluşması

“Meydana gelen ve defedilmesi mümkün olmayan zarardan kaynaklanan bir meşakkat” olarak tanımlanan zarûretin,⁴³ dini hususlarda çerçevesi ihtilafli olmakla beraber hükmün

⁴⁰ bk. Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâ'i fi tertîbi's-şerâ'i* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 2/571-573; Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl et-Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'ala Merâkî'l-felâh şerhi Nuri'l-izâh* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, ts.), 538-540; 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân el-Gelibolî, *Mecma'u'l-Enhür fi Şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/349-351.

⁴¹ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz (İbn 'Âbidîn), “Tenbîhü'l-gâfil ve'l-vesnân 'alâ ahkâmî hilâli Ramadân”, *Mecmûatü resâilî'ibni 'Âbidîn* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, ts.), 1/234.

⁴² bk. Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz (İbn 'Âbidîn), *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 4/294-296.

⁴³ Cürcânî, “ez-Zarûre”, 212; Karaman vd., “Zarûret”, 707.

belirlenmesinde etkisi tartışılmazdır. Zira kimi zaman ihtiyaçlar zarûret mesabesinde olup can, mal, din, akıl ve nesil olmak üzere bu beşine gelecek zararı defetme halinde olabilmektedir.⁴⁴

Zarûretler, “Allah’ın, kulları özürlerine binaen ve onların ihtiyaçlarını gözeterek koyduğu (geçici) hükümler”⁴⁵ şeklinde tanımlanan ruhsata alan açmış ve bununla ilgili istisnâî hükümleri ortaya çıkarmıştır. Zarûret durumunda “haramı işleme” ve “vâcibi terk etme” ruhsatlarının kapsamı tartışılmış ve bununla amel etmenin gerekliliği değerlendirilmiştir. Normal şartlarda kati olarak yapma ve terk etme gerekli olmakla beraber -kûfür kelimesi söylemeye zorlama gibi istisnâî durumlar dışında- bu iki ruhsatla amel etmenin zorunlu olduğu zikredilmiştir. “Terfih ruhsatı” ile genel kurala ve kıyasa aykırı bazı sözleşme ve hukukî muamelelere cevâz verilmiş ve “İslam öncesi dinlerdeki ağır hükümlerin kaldırılma ruhsatı” ile de hayatı kolaylaştırmaya yönelik hükümler getirilmiştir.⁴⁶ Böylece canını veya bir organını kaybetme gibi bir durumun dışında bir meşakkatle karşılaşma ihtimalinden hareketle diğer iki ruhsatla da -zarûret ilkesinin hükmün istinbâtındaki işlevselliği- ileri bir dereceye taşınmıştır.

Bu hususlardan hareketle fukahâ konuyu değerlendirmiş ve buna göre hükümler vazetmiştir. Fetvâya esas olan görüş, kendi dönemlerindeki özellikle terfih ruhsatı bağlamında hükmün değişimine etki etmiştir. Zira ictihada dayanak olan hususun değişimiyle hükmün de değişmesi tabiidir. Kendi döneminde bir zarûret olması durumunda müctehidin buna muttali olacağı ve bu şekilde hüküm vereceği malumdur. Bundan hareketle kurucu imamların muvafık olduğu ve herhangi bir zarûret olmadığı sürece fetvâya esas olan görüşe aykırı bir hükmün verilmesi câiz değildir. Bununla birlikte zarûret halinde fakihlerden birinin fetvâya esas olmayan görüşüyle amel etmenin/fetvâ vermenin câiz olduğu zikredilmiştir. Çünkü müctehid, kendi döneminin şartlarını dikkate alarak ve genel zarûretleri tespit ederek ictihada bulunduğuna göre sonrasında değişen şartlar ve ihtiyaca göre farklı hükümlerde bulunabilmektedir.

Örneğin, “olgunlaşmasından önce mahsulün satışının câiz olmadığı” söylenmiştir.⁴⁷ Alıcı ve satıcının zarara uğraması ve aldatma ihtimalinden hareketle ilkesel olarak bu satışa cevâz verilmemiştir. Bir kısmının olgunlaşması durumunda da mezhebin zâhirine göre bu satış sahîh olmamakla beraber, sonraki dönemlerde bu meselede ihtilaf edildiği müşahede edilmiştir.⁴⁸ Bu satış işleminin insanlar arasında örf haline gelmesi ve onları bu alışkanlıklarından vazgeçirmenin zorluk doğuracağı ifade edilerek böyle bir satışın geçerli

⁴⁴ Karaman vd., “Zarûret”, 707.

⁴⁵ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 255.

⁴⁶ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 256-259.

⁴⁷ Alâüddîn Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-müntekâ fi şerhi'l-Mültekâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 3/26.

⁴⁸ Haskefi, *ed-Dürrü'l-müntekâ*, 3/26.

olduğu zikredilmiştir. Ayrıca bazı fakîhler, bu satışın cevâzını belli ürünlerle kısıtlamamış meyve, patlıcan ve benzeri ürünleri de kapsayacak şekilde geniş tutmuştur.⁴⁹

5.3. Teysîrin Benimsenmesi

Teysîr (kolaylık), “mükellefin, herhangi bir sıkıntı yaşamadan ihtiyacına göre ve yerine getirmesi mümkün olacak şekilde teşride bulunularak en kolay olanla fetvâ vermek” şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁰ Nasslarda güçlüğün değil kolaylığın murat edildiği, herhangi bir güçlük çıkarmak istenmediği ve gücünün yetmediği bir şeyle mükellefin yükümlü kılınmadığı zikredilmiştir⁵¹ ve dinin kolaylık ve hoşgörü tarafı vurgulanmıştır.⁵²

Zarûret konusuyla ilgili olarak terfih ruhsatında da zikredildiği üzere şer'î bir delile ve temel bir kurala aykırı olmakla beraber, insanların hayatını kolaylaştırmak için yaygın olan bir muameleye istisnâ olarak cevâz verilmiştir. Ancak bunun nasslarla sınırlı tutulup tutulmayacağı ve/veya kıyas yoluyla başka hususlara teşmil edilmesi tartışmalıdır. Önceki semavî dinlerde yasak ve sınırlı olan hükümler kaldırılarak meşakkatler izale edilmiş ve ümmete bazı kolaylıklar getirilmiştir.

Hükümlerde kolaylık ilkesinin benimsenmesinin yanı sıra daha çok sıkıntı, zahmet, darlık ve günah anlamlarına gelen zorluğun⁵³ kaldırılması da murat edilmiştir. Aslolan nasslarda belirtilen ve ilkesel olarak zikredilen kurallara riayet edilmesidir. Ancak yolculuk, hastalık, ikrah, unutmama, bilgisizlik, umûm-i belvâ ve ehliyet eksikliği gibi birçok meşakkat gerekçesi olabilmektedir.⁵⁴

“Size din konusunda hiçbir güçlük yükledi.”⁵⁵ âyetinde zikredildiği gibi zorluk iki gerekçeden dolayı mükelleften kaldırılmıştır. Birincisi (kulun, üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesi gereken) yoldan ayrılma, ibadetten nefret ederek mükellefiyeti nahoş görme endişesinden kaynaklanmaktadır. Diğeri husus ise kula ait görevlerin çok olmasından dolayı görevlerini tam anlamıyla yerine getirilememesi korkusudur.⁵⁶ Böylece bu meşakkatlerden kaynaklanan sıkıntıları kaldırmak amacıyla kolaylık sağlamak kastıyla mevcut fetvânın değişimine ve/veya bundan farklı bir görüşün benimsenmesine gidilebilmektedir.

⁴⁹ bk. Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî, *el-İnâyeye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 3/485-486; Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus ez-Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 4/295; Haskefî, *ed-Dürrü'l-müntekâ*, 3/26; İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 7/85-86.

⁵⁰ Kemâl Cevde Ebü'l-Mu'âtî, *Mezâhirü't-teysîr fi ş-şer'ati'l-İslâmiyye* (Kahire: Dârü'l-Fârûk, 2007), 40; Abdulhakîm er-Rumeylî, *Taşayyürü'l-fetvâ fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017), 710.

⁵¹ el-Bakara, 2/185, 286; el-Mâide, 5/6; el-Enâm, 6/152.

⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998), 4/16 (No. 2107).

⁵³ Cürcânî, “el-Meşakka”, 301.

⁵⁴ Cürcânî, “el-Meşakka”, 300-301; İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011), 1/317-318.

⁵⁵ “وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ” el-Hac, 22/78.

⁵⁶ Cürcânî, “el-Harac”, 147.

Örneğin, geride mal bırakmayan gaip kocanın eşi, kendisine bir nafaka takdir edilmesi için durumu yargıya intikal ettirebilir. Hâkim, kocasının zimmetinde sabit olmak üzere kadının borçlanmasına hükmetmesi durumunda zâhirü'r-rivâyeye göre bu hüküm geçerli değildir. Zira istisnai durumlar hariç, gaibin bu şekilde aleyhinde hüküm verilememektedir.⁵⁷ Ancak İmam Züfer('in fetvâya esas beş/altı/on beş meseleden biri olan), bu şekilde verilen hükmün geçerli olduğunu söylemiştir. Bu görüş, merhamet açısından daha insanî olduğundan fetvâya esas kabul edilmiş, kolaylığı getirip zorluğu kaldırdığı için dönemin kâduları bununla amel etmiştir.⁵⁸

Şüf'a talebinin ertelenmesinden kaynaklanan hakkının mahiyeti de bu muvacehede değerlendirilmiştir. Şüf'ada muvâsebe talebi,⁵⁹ ilkesel olarak esas kabul edilmiştir. Ancak bu hakkın hemen talep edilmeyip sonrasında takrîr ve işhâd talep⁶⁰ hakkının ve daha sonra husûmet ve temlik talep⁶¹ hakkının kullanılmaması hususu mezhep içi ihtilafa konu olmuştur.⁶²

İmam Ebû Hanîfe'ye ve İmam Ebû Yûsuf'tan rivâyet edildiğine göre -bu konuda başkalarını şahit tuttuğu sabit olduktan sonra- zaman sınırı olmaksızın talebin tehiriyle şüf'a hakkı bâtil olmayacaktır.⁶³ Ancak İmam Muhammed ve İmam Züfer ile İmam Ebû Yûsuf'tan gelen bir rivâyate göre zâhirü'r-rivâyenin hilafına, bu talep bir ayla sınırlı tutulmuştur. Buna göre bir ay boyunca talep edilmediği takdirde şüf'a hakkının düştüğü görüşü fetvâya esas kabul edilmiştir. Müteahhir fakihler -insanların zarar vermede durumları değiştiği için- kendi dönemlerinde fetvânın bu şekilde olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴

Talebini geciktiren şeff'in kendi hakkını tahakkuk ettirirken başkasına zarar vermemesi gerekmektedir. Zira şüf'a talebinin ertelenmesiyle bunu satın alan üçüncü kişinin mebû' üzerinde yaptığı işlemlerden dolayı zarar görmesi muhtemeldir. Bundan dolayı bunun bir zamanla sınırlı tutulması gerektiği belirtilmiş ve bu sürenin ortalama bu sürenin bir ay olduğu takdir edilmiştir. Bir ay geçtiği halde herhangi bir mazeret olmaksızın şüf'a talebinde bulunulmadığında şüf'a hakkı bâtil olmaktadır.

⁵⁷ Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru'l-bni Hazm, 1433/2012), 10/341.

⁵⁸ bk. Kâsânî, *Bedâ'ü's-sanâ'i*, 5/160-161; Gelibolî, *Mecma'u'l-enhür*, 2/188-189; İbn 'Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 5/330.

⁵⁹ Muvâsebe talebi: Zaman kaybetmeden şüf'a hakkının hemen talep edilmesidir.

⁶⁰ Takrîr ve işhâd talebi: Mal sahibinin şeff' için şüf'a hakkını ikrar etmesi ve/veya şeff'in şüf'a talebi için şahit tutmasıdır.

⁶¹ Husûmet ve temlik talebi: Şeff'in şüf'a talebinde hemen bulun(a)maması ve/veya bununla ilgili ikrar ve şahidin olmaması durumunda konunun yargıya taşınarak hâkimin huzurunda talep edilmesidir.

⁶² bk. Gelibolî, *Mecma'u'l-enhür*, 4/104-106; İbrahim Kâfi Dönmez, "Şüf'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/251.

⁶³ Şeybânî, *el-Asl*, 9/234.

⁶⁴ Burhânüşşerî'a Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî, *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilil-Hidâye*, thk. Ömer Faruk Atan (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021), 196; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 6/360; Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Fethu bâbi'l-inâye bi-şerhi'n-Nükâye* (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.), 2/292-293; Dönmez, "Şüf'a", 39/251.

5.4. Umûm-i Belvâ

Umûm-i belvâ (kaçınılmazlık), “kişinin, hükmünü bilme ihtiyacı hissettiği ve sık sık tekrerrür eden veya ondan kurtulması zor olan olaylar” şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁵ İdrar sıçramaları, sokak çamuru ve kuş dışkısı gibi mükellefin gündelik hayatta sıkça karşılaştığı ve kaçınması zor olan⁶⁶ hususlar, Sünnet'te mükellefe bir kolaylık olarak zikredilmiştir.⁶⁷ Dinin hoş görmekle beraber (herhangi bir değişiklik olmadan hüküm) aslî olarak baki kalmakta ve meşakkat durumu bulunduğu için bir kolaylık sağlanmaktadır.⁶⁸ Kaçınılması zor ve kurtulmanın zahmet verdiği, tekraren vuku bulduğu, çokça ve uzun süre sürdüğü durumlardaki kaçınılmazlık ilkesinin çeşitleri fıkhîta müzakere edilmiş ve mafv-u anh kapsamında değerlendirilmiştir.⁶⁹

Normal şartlarda necis kabul edilen kimi maddelerle ilgili olarak umûm-i belvâ açısından yer ve kuyu temizliği, su ve giyim konularında bazı esneklikler gösterilmiştir. Örneğin, ayakkabı ve/veya meste cirmi olan yaş bir necâset bulaştığında zâhirü'r-rivâyeye göre bunu çitilemek, sürtmek veya ovmakla temizlenebilmektedir.⁷⁰ Ancak İmam Ebû Yûsuf, zarûret ve umûm-i belvâdan dolayı iyice ovulduğu takdirde bunun temizlendiğini söylemiş ve bu görüş, fetvâya esas kabul edilmiştir.⁷¹

5.5. İhtiyâtın Dikkate Alınması

Sözlükte korumak anlamına gelen ihtiyât “kişinin, günahlara düşmesinden kişinin korunması” şeklinde tanımlanmıştır.⁷² Mükellefin ilkin konulan bağlayıcı genel kurala uyması (azîmet) gerekli olmakla beraber, mazerete binaen ihtiyaç halinde geçici hükümlere (ruhsat) de başvurulabilmektedir.⁷³ Ancak asıl ve tartışmasız olan hükmün dışında, konuyla ilgili farklı görüşleri -iki görüşün arasında bir tearuz olmamak kaydıyla- dikkate almak dinen güzel görülmüştür.

Örneğin, zâhirü'r-rivâyeye göre lukata (buluntu eşya)nın miktarına bakılmaksızın bir yıl boyunca duyurulduktan sonra sahibi bulunmazsa tasadduk edilebilmektedir. İmam Hasan b. Ziyâd'ın aktardığı başka bir rivâyette ise lukatanın durumuna göre duyuru süresinin belirlenmesi gerektiği zikredilmiştir. Buna göre değerli olan bir malın bir yıl ve -kıymeti on dirhemden fazla olması kaydıyla- değerli olmayanın ise bir aydan eksik olmayacak şekilde duyurunun yapılması gerekmektedir.⁷⁴ Daha sonra sahibinin çıkması

⁶⁵ Cürcânî, “Umûmü'l-belvâ”, 235; Şa'bân, 88; Karaman vd., “Umûm-i Belvâ”, 667.

⁶⁶ Cürcânî, “Umûmü'l-belvâ”, 235; Karaman vd., “Umûm-i Belvâ”, 667.

⁶⁷ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 139 (No. 382); Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen* (Mısır: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Tahâret”, 69 (No. 92).

⁶⁸ Cürcânî, “Umûmü'l-belvâ”, 235.

⁶⁹ bk. Cürcânî, “el-Meşakka”, 301.

⁷⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 1/47-48.

⁷¹ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, thk. Eymen Sâlih Şa'bân (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012), 1/711; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâ'i*, 1/438-439; Gelibolî, *Mecma'u'l-enhür*, 1/87-88.

⁷² Cürcânî, “el-İhtiyât”, 67.

⁷³ bk. Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 255.

⁷⁴ “Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ'* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009),

halinde sahibi dilerse bu sadaka işlemini kabul edebildiği gibi, bunu tazmin de ettirebilmektedir.⁷⁵ Bu durumlar, malın nitelik ve niceliğine göre farklı olabilmektedir. Buna göre lukatada bir yıl beklenmesi zorunlu olmayıp bir ihtiyatın gereğidir. Böylece kişinin zann-i gâlibine göre sahibinin bunu talep etmeyeceği müddette duyurunun yapılacağı görüşü fetvâya esas kabul edilmiştir.⁷⁶

5.6. Delilin Güçlü Olması

Genel olarak zâhirü'r-rivâyeye göre fetvâ verilmesinin yanı sıra fukahâ, diğer görüşlerin delilinin kuvvetli (ezhar) olmasına göre farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Böylece konuyla ilgili farklı görüşlerden birini benimsemiş ve zâhirü'r-rivâyeye dışındaki bir görüşü fetvâya esas kabul edebilmiştir.

Örneğin, zâhirü'r-rivâyeye göre edâ edilmediği takdirde kaza olarak telafi edilebilen namazlarda abdest almak için vakit dar olsa da teyemmüm alınamamaktadır. Bu durumda cenaze ve bayram namazlarında ise kazası olmadığı için teyemmüm alınabilmektedir. Çünkü üç kurucu imama göre bunun gerekçesi vakit değil, suya uzak veya yakın olmaktır. Buna göre abdest almak için suya gittiği takdirde vakit çıksa da teyemmüm yeterli olmayacaktır.⁷⁷

Ancak İmam Züfer, bu durumda teyemmüm alınabilmesinde suya uzaklığı değil, vakti dikkate almıştır. Buna göre uzak mesafede olan suya varıldığı takdirde vaktin çıkması halinde teyemmüm alınabileceğini söylemiştir. İmam Züfer, cenaze/bayram ve vakit namazlarında ortak payda olarak vaktinde kılınıp (edâ) kılınmamasını (kaza) esas almıştır. Zira teyemmüm alınmadığı takdirde vakit namazlarının edâ olarak değil, kaza olarak telafi edilebilecektir. Bu durumda -bayram ve cenaze gibi kazayla telafi edilemeyen namazlarda olduğu gibi- diğer namazların da kazaya kalmaması için teyemmüm alınabilmektedir.⁷⁸ Bu mesele, İmam Züfer'in mezhepte fetvâya esas kabul edilen görüşlerinden biri olarak nakledilmiştir.⁷⁹ Müteahhir fıkıhçılar ise bu durumda teyemmümle namaz kılınması ve daha sonra ihtiyaten bu namazın (abdestli olarak) îade edilmesi gerektiği şeklinde üçüncü bir görüşü benimsemiştir.⁸⁰

5.7. Meseleye Yaklaşım Farkı

Zâhirü'r-rivâyede meseleye öncelikle delil açısından yaklaşmakta ve aslî olarak fetvâya esas olan görüş zikredilmektedir. Ancak fetvâya esas olan görüşün tespitinde sadece

3/355.

⁷⁵ Şeybânî, *el-Asl*, 9/505.

⁷⁶ bk. Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 4/212-213; Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2017), 1/672; Bâbertî, *el-İnâye*, 3/379-380; Gelibolî, *Mecma'u'l-enhür*, 2/525-526.

⁷⁷ Şeybânî, *el-Asl*, 1/69-97.

⁷⁸ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî, *Şerhu fethi'l-Kadîr 'ala'l-Hidâye şerhi Bidâyeti'l-mübtedî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017), 1/142.

⁷⁹ İbn 'Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 5/330-331.

⁸⁰ bk. İbn 'Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 1/413-414.

delil değil, aynı zamanda meseleye farklı yaklaşımdan kaynaklanan değerlendirmeler de dikkate alınmaktadır. Böylece zengin bir fikhî mülâhazalar tezahür etmiş ve konuyla ilgili farklı yaklaşımlar neticesinde ihtilaflar ortaya çıkmıştır.

Örneğin, herhangi bir hayat emaresi olmayan ve fiziksel gelişimi tamamlanmış olan düşük çocuğun yıkanması, zâhirü'r-rivâyeye göre (normal bir şekilde değil) sadece üzerine su dökmek şeklindedir. Ancak İmam Ebû Yûsuf, insana verilen değerden dolayı yıkanması gerektiğini savunmaktadır. İki görüş arasındaki yaklaşım farkından dolayı meselenin ihtilaflı olduğu görülmektedir. Buna göre zâhirü'r-rivâyeye sağ doğumu ölçü alırken, İmam Ebû Yûsuf ise tam doğumu esas almıştır. Bu iki yaklaşım neticesinde insana verilen değerden dolayı zâhirü'r-rivâyenin hilafına olan görüş fetvâya esas kabul edilmiştir.⁸¹

İmam Ebû Yûsuf -yıkamada olduğu gibi sağ doğumu değil- tam doğumu⁸² esas aldığı için bu şekildeki düşük çocuğun cenaze namazının kılınacağını söylemektedir. Ancak zâhirü'r-rivâyeye göre cenaze namazının kılınmayacağı görüşü -yukarıdaki meselenin aksine- fetvâya esas kabul edilmiştir.⁸³

Düşük çocuğun yıkanması ve cenaze namazının kılınmasıyla ilgili farklı yaklaşımla fetvâya esas olan görüşün değişkenlik arz etme gerekçesi şöyle zikredilmiştir: İnsanın beden ve ruh olmak üzere iki yönünün olduğu, gelişimini tamamladığı takdirde fiziki tarafı esas alındığı için yıkanmasının gerektiği, ancak ruh yönü eksik olduğu için namazının kılınmayacağı tercih edilmiştir.⁸⁴

Sonuç

Yeni bir toplumun inşasını sağlamak üzere Kur'ân ve Sünnet'te hükümler zamana yadınırlanmış ve muhatabın ihtiyaçlarına göre belli bir sıralamaya tabi tutulmuştur. Şâriin muradına göre örf, zarûret, teysîr ve meşakkat gibi birçok husus dikkate alınarak bu süreç belirlenmiştir. İlk vaz edilen hükümlerden bir kısmı değişime uğramadan uygulanmış ve bunlardan bazıları nesih ve tedric gibi farklı saikler zamanla değişime uğramıştır. Bazı hükümler daraltılmaya uğrarken, kimisinde de çeşitli esneklikler gösterilmiştir. Hz. Peygamber'den sonra başta sahabe olmak üzere diğer dönemlerde de bu husus aynı şekilde tezahür etmiştir. İlkel olarak naslar dikkate alınmakla beraber, ihtiyaç halinde farklı uygulamalara da gidilmiştir. Bunların bir kısmı dönemsellerin yanı sıra bazı hükümler, daha sonraki ictihadlar için esas kabul edilmiştir. Bu yaklaşımların her biri fetvâya esas olan görüşün değişimine zemin hazırlamıştır.

⁸¹ bk. Bâbertî, *el-İnâyeye*, 1/493; İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/501, 3/131; 'Abdurrahmân el-Cezîrî, *Kitâbü'l-fikh 'ala'l-mezâhibi'l-erbe'a* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 1/457; Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuh* (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 2012), 2/409.

⁸² Sağ doğum, çocuğun canlı olarak doğması iken tam doğum ise fiziksel gelişim tamamlanmakla beraber çocuğun ölü olarak doğmasıdır.

⁸³ Bâbertî, *el-İnâyeye*, 1/493-494; İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/501.

⁸⁴ Bâbertî, *el-İnâyeye*, 1/493-494; İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/501, 3/130-131; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 2/409.

Fıkıhın kurumsallaşma sürecinden sonra da toplumun ihtiyaçlarına göre bir kısmı ilkesel ve bazıları da dönemsel olarak farklı icthadlarda bulunulmuştur. Şartların değişimi ve toplumsal ihtiyacın farklılaşmasından dolayı ilkin verilen bazı hükümlerin zamanla değiştiği müşahede edilmiştir. Birinci dereceden İmam Ebû Hanîfe'nin görüşleri esas alınmakla beraber, diğer kurucu fakihlerin re'yları da dikkate alınmıştır. Bunlardan fetvâya esas olan görüşler için hicrî dördüncü asırdan itibaren zâhirü'r-rivâyeye kavramı kullanılmıştır. Bu terim, mütevâtir ve meşhûr olarak nakledilen görüşler ve bunları muhtevi olan İmam Muhammed'in eserlerinin ortak adı olarak da iştihar bulmuştur.

Hanefî mezhebinde bu eserlerde aktarılan görüşler, fakihlerce dikkate alınmış ve ilkesel olarak fetvâya esas kabul edilmiştir. Bundan dolayı bunların hilafına hükümde bulunmanın câiz olmadığı belirtilmiştir. Buna göre herhangi bir gerekçe olmadan zâhirü'r-rivâyeye aykırı fetvâ verilmemesi gerektiği zikredilmiştir. Ancak buna rağmen bunların bir kısmının dönemsel olduğu ve zamana göre değişiklik arz ettiği görülmüştür. Toplumsal şartlar ve ihtiyaçlar dikkate alınarak farklı görüşlerin tercih edildiği müşahede edilmiştir. Bunun gerekçeleri fakihlerce tartışılmış ve bundan rücû etmenin çerçevesi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu durumda normal şartlarda fetvâya esas olan görüşleri ifade etmek için kullanılan zâhirü'r-rivâyeye dışındaki görüşlere müracaat edilmiştir.

Öncelikle mezhep içi fetvâlar ve ihtiyaç halinde mezhep dışı görüşler benimsenmiştir. Bununla ilgili birçok gerekçe ifade edilmekle beraber, bunların bir kısmının aynı gayeye matuf olduğu veya aynı meselenin birçok sebep için zikredildiği görülmüştür. Bunların başında örfün değişimi, kolaylığın sağlanması, zorluğun kaldırılması, zarûret hali ve kaçınılmazlık gibi mükellefin hayatını kolaylaştıran hususların daha çok olduğu değerlendirilmiştir. Bunların her biri icthad sürecinde makâsıdın hükmü belirlemede ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Böylece örf kaynaklı icthadların aynı zamanda dönemsel olduğu ve toplumsal değişimlere açık olduğuna işaret etmektedir. Zira her bir icthad, fıkıhın dinamik yapısına uygun bir şekilde çözüm odaklı olduğunu ortaya koymaktadır. Kolaylık prensibini esas almanın yanı sıra ihtiyâtın da dikkate alındığı bir vakiydir. Herhangi bir taassuba girilmeden meselenin fakihlerce değerlendirildiği, delil ve bakış açısına göre farklı görüşlerin tercih edildiği görülmüştür. Hanefiler'deki bu fikri zenginlik, mezhep dışı görüşlerin benimsenmesine de etki etmiştir. Bunlar sınırlı sayıda olmakla beraber mükellefin hayatına getireceği kolaylık için bu görüşlerin tercih edildiği müşahede edilmiştir. Konuya dair mezhep içi bir görüşün olmaması veya mevcut görüşün pratik hayata uygulamasındaki zorluklar, mezhep dışı görüşlerin tercih edilmesine de sevk etmiştir.

Kaynakça | References

- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. el-Binâye şerhu'l-Hidâye. thk. Eymen Sâlih Şa'bân. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd. el-İnâye şerhu'l-Hidâye. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Burhânüşşerî'a, Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî, Vikâyetü'r-rivâye fî mesâilî'l-Hidâye. thk. Ömer Faruk Atan. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021.
- Cezîrî, 'Abdurrahmân. Kitâbü'l-fikh 'ala'l-mezâhibi'l-erbe'a. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. et-Ta'rîfât. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2007.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Şüfa". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/248-252. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. es-Sünen. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, ts.
- Ebü'l-Mu'âtî, Kemâl Cevde. Mezâhirü't-teysîr fi'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye. Kahire: Dârü'l-Fârûk, 2007.
- Ebü Zehrâ, Muhammed. Ebû Hanîfe. çev. Osman Keskiöğlü. Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- Gelibolî, 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân. Mecma'u'l-enhür fî şerhi Mülteka'l-ebhur. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Halîlî, Lüey b. 'Abdirraûf. Esbâbü 'udulî'l-Hanefiyye 'ani'l-fütyâ bi-zâhiri'r-rivâye. Amman: Dârü'l-Feth, 2016.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. 'Alî b. Muhammed. ed-Dürri'l-müntekâ fî şerhi'l-Mültekâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz. "Tenbihü'l-gâfil ve'l-vesnân 'alâ ahkâmi hilâli Ramadân". Mecmûatü resâilî'bni 'Âbidîn. İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, ts.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz. "Ukûdu resmi'l-müftî". Mecmûatü resâilî'bni 'Âbidîn. İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, ts.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. el-Müsned. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.
- İbn Kesîr, 'İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kureşî, Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- Karaman, Fikret vd. Dini Kavramlar Sözlüğü. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Karaman, Hayrettin. İslam Hukuk Tarihi. İstanbul: Nesil Yayınları, ts.
- Kârî, Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. Fethu bâbi'l-inâye bi-şerhi'n-Nükâye. Beyrut: Dârü'l-Erkâm, ts.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. Bedâi'u's-sanâ'i fî tertîbi'ş-şerâi'. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Kaya, Eyyüp Said. "Nâdirü'r-rivâye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/278-280.

- İstanbul: TDV Yayınları, 2006. 32/278-279.
- Kaya, Eyyüp Said. “Zâhirü’r-rivâye”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/101-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kaya, Osman. “Tevbe Suresi, 9/60. Ayet Bağlamında Zekâtın Sarf Yerlerinden Müellefe-i Kulub Örneği”. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi 42/6 (Eylül 2019), 2790-2801.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleymân. Ketâ’ibu A’lâmî’l-ahyâr min fukahâ’i mezhebi’n-Nu’mânî’l-muhtâr. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, arşiv no: 690.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâlî, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Kümillâî, Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhibbirrahmân. el-Büdûrî’l-mudiyye fi terâcimi’l-Hanefiyye. Kahire: Dârü’s-Sâlih, 1439/2018.
- Leknevî, Muhammed Abdulhayy. el-Fevâidu’l-behiyye fi terâcimi’l-Hanefiyye. Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.
- Mahmasânî, Subhî. “İslam Hukuku’nun Tedvini”. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3 (1985), 313-328.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Guneymî. el-Lübâb fi şerhi’l-Kitâb. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2017.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. el-Câmî’u’s-sahîh. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 2018.
- Özel, Ahmet. “Hanefî Literatürünün Oluşumu”. İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu, ed. İbrahim Hatiboğlu. 1/361-376. Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Rumeylî, Abdülhakîm. Tağayurü’l-fetvâ fi’l-fikhi’l-İslâmî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2017.
- Semerkandî, Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. Tuhfetü’l-fukahâ’. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2009.
- Sivâsî, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd. Şerhu fethi’l-Kadîr ‘ala’l-Hidâye şerhi Bidâyeti’l-mübtedî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2017.
- Şa’bân, Zekiyüddîn. İslam Hukuk İlminin Esasları. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Şâtibî, İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed. el-Muvâfakât. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1432/2011.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. el-Asl. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrut: Dârü’bni Hazm, 1433/2012.
- Şimşirgil, Ahmet - Ekinci, Ekrem Buğra. Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle. İstanbul: Beylik Yayınları, 2015.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâ’îl, Hâşiyetü’t-Tahtâvî ‘ala Merâki’l-felâh şerhi Nuri’l-izâh. İstanbul: el-Mektebetü’l-Mahmûdiyye, ts.
- Taş, Aydın. “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/38-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafâ. Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâde. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1405/1985.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre. es-Sünen. Mısır: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî,

1975.

Zeydân, Abdulkerîm. el-Vecîz fî usûli'l-fikh. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012.

Zeylaî, Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus. Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik.

Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîye, 2010.

Zuhaylî, Vehbe. el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuh. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 2012.